

КАРАЇМСЬКА ЕПІГРАФІКА КРИМУ: ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ

Проблема походження, етногенезу й ранньої історії етноконфесійної спільноти, яку в літературі прийнято називати кримськими караїмами, є однією з центральних проблем у східноєвропейській орієнталістиці. Ще від середини XIX ст. майже всі автори, що займалися цією темою так чи так торкалися проблем караїмських епіграфів із цвинтарів гірського Криму, в першу чергу цвинтаря в Йосафатовій долині (Балта-Тіймез) поблизу печерного міста Чуфут-Кале.

Першим з авторів, який у своїй праці подав більш-менш докладні відомості про караїмську епіграфіку Криму, став академік П.Кеппен. На основі доступних йому джерел, інформації, яку він почав збирати з 1830 р., перебуваючи на службі в Бахчисараї, у тому числі і через караїмського хахама Луцька та хазана Чуфут-Кале Мордехая Султанського, що опитував караїмів-старожилів, академік формулює гіпотезу про переселення караїмів до Криму з кількох регіонів – Персії, Бухарії, Черкесії (Дагестану) – в XIII ст., разом із татарами. Для нас цікаво те, що на підтвердження цієї версії П.Кеппен наводить два надгробні написи з найбільшого і, можливо, найстарішого цвинтаря Чуфут-Кале (1249 і 1252 рр.) та одну з Мангупа (1274 р.), які знайшов у 1833 р. [7, с. 29, 269]. Це були перші публікації караїмської епіграфіки.

З 1839 р. караїмську і єврейську середньовічну епіграфіку Криму, спочатку за дорученням керівництва караїмської громади, починає збирати і вивчати караїмський учений А.Фіркович. У 1866 р. російський сходознавець Д.Хвольсон публікує свою розвідку, в якій використовує матеріали з Криму, зібрані А.Фірковичем, а в 1872 р. у Вільнюсі А.Фіркович видає «Сефер Авней Зікарон» (євр. «Книга стародавніх каменів») – найбільш повний до цього часу каталог написів із стародавніх караїмських надгробків Криму. Потрібно зауважити, що багато висновків, зроблених А.Фірковичем, у світлі сучасної історичної науки видаються наївними. Так, А.Фіркович писав про появу караїмів у Криму в VI ст. до н.е. (спираючись на написи-колофони на старих молитовниках і документах, що потім були визнані підробками). Питання верифікації документів з архіву А.Фірковича не є темою цієї статті, дозволю собі лише зауважити, що звинувачення в підробці чи перепродажі підроблених документів дуже негативно вплинули в тому числі і на сприйняття епіграфічних розвідок А.Фірковича.

Ще від перших публікацій караїмських епіграфів у 60-70 рр. XIX ст. гостро постала проблема автентичності найстарших середньовічних серій. Основною мішенню для критики став А.Фіркович, автор праць «Тмунат Гамачевот» та «Сефер Авней Зікарон». Ще від кінця 30-х років XIX ст. керівництво караїмської релігійної громади доручило цьому караїмському вченому дослідити ранню історію кримських караїмів. Узявшись до справи, А.Фіркович зібрав велику кількість караїмських та єврейських рукописів з усього світу, в тому числі з Криму та Кавказу, частину з яких було за його життя видано [3, 14]. Приписки-колофони на деяких із них, що мали ранньосередньовічне датування, свідчили, на думку А.Фірковича про те, що кримські караїми як окрема група виділилися з-поміж євреїв і переселилися до Криму після «вавилонського полону», у ранньому середньовіччі прийняли караїмський варіант юдаїзму, були пов'язані з Хозарським каганатом (у Криму, за твердженням А.Фірковича, в середньовіччі існували громади хозар-караїмів, що злилися пізніше з кримськими караїмами в одну спільноту). За деякими даними, історична легенда про переселення до Криму перським царем Камбізом побутувала серед караїмів до того, як знахідки А.Фірковича набули широкого розголосу [6, с. 421]. Основну дискусію проти А.Фірковича порушив відомий сходознавець А.Я.Гаркаві, який звинуватив обох публікаторів, А.Фірковича і Д.Хвольсона, а також Б.Штерна, історика, що за дорученням Одеського товариства історії та старожитностей перевіряв перші знахідки А.Фірковича на цвинтарі Чуфут-Кале, в некомпетентності, написи назвав підробками, відповідно автором підробок А.Фірковича. Часом аргументи А.Я.Гаркаві були досить дошкульними, особливо коли мова йшла про теорію А.Фірковича, що обстоювала версію міграції караїмів до Криму в VI ст. до н.е. з території Персії, чи про нестиковки в приписах на доку-

ментах з архіву А.Фірковича. Однак, сам критик кидався в іншу крайність, огульно стверджуючи, наприклад, що всі, і епіграфічні в тому числі, караїмські пам'ятки догенуезького періоду в Криму є підробками [2, с. 120-121]. До А.Я.Гаркаві в критиці епіграфічних матеріалів А.Фірковича приєдналося ще кілька потужних російських істориків, які заперечували тюркський, зокрема хозарський, вплив на Крим у ранньому середньовіччі, а цей вплив чітко проглядався навіть при побіжному аналізі деяких серій середньовічних мацев з «Авней Зікарон».

Їхні головні аргументи можна викласти такими позиціями-аргументами.

1. А.Фіркович опублікував написи, в яких вживаються так звані евлогії і дата від створення світу, що неможливо в ранньому середньовіччі.

2. Хозар і взагалі тюрк у дотатарський період не було в Криму, тюркські імена на надгробках – анахронізм.

3. А.Фіркович вигадав з голови так зване «датування від вигнання нашого» (яке приписував переселенням до Криму самаритянам) та так зване «матархейське» датування, що відрізнялося від теперішнього на 151 р., відтак усі камені й рукописи, де присутні ці датування, – підробки.

4. А.Фіркович підробив надгробні камені зі звичайним датуванням, виправивши зубилом деякі дати XVI-XVII ст., «задавнивши» таким чином камені на 400-600 років. Задавлення відбувалося, на думку А.Я.Гаркаві, в такий спосіб: на типовій епітафії XVII ст. рік позначено трьох- або чотирьохлітерною хронограмою, на початку стоїть, як правило, літера (гей), числове значення «п'ять», яка позначає 5-е тисячоліття від створення світу. Шляхом перебивання – легкого загину ніжки – з «гей» отримували (тав), числове значення 400. Тепер дата виглядала на 600 років старшою, як дата кінця 4-го тисячоліття за «ліфрат ктана» («мале датування», коли позначка тисячоліття не ставилась). Також можливим було виправлення всередині хронограми літери (рейш), 200, на (ламед), 30 – і епітафія старішала на 170 років. Ще одним способом підробки була підробка дат «віршом» (спосіб датування, коли надстрокові позначки ставилися над кількома літерами у фразі епітафії, сума числових значень яких складала рік смерті). У цьому випадку датування завжди йшло за «ліфрат ктана», без зазначення тисячоліття, і достатньо було вибити зубилом крапочки над кількома літерами, аби отримати дату, що мала читатися як дата 4-го тисячоліття від створення (бо цей рік в п'ятому тисячолітті ще не наступив).

Насправді, перший аргумент захитався ще за життя критиків, а остаточно розсипався після епіграфічних досліджень у регіоні в 1870-ті рр. [21, с. 6-7; 1, с. 5-6].

Другий аргумент, з нашої точки зору, після досліджень Л.М.Гумільова і М. І. Артамонова виглядає непереконливим, але й у другій половині XIX ст. не всім історикам тюркомовність ранньосередньовічного Криму здавалася чимось дивним [21, с.7, 248].

Щодо третього аргументу, то, оскільки камені із зазначеними датуваннями не є предметом розгляду цієї статті, я вкажу лише, що, незважаючи на всю сумнівність для багатьох істориків цих систем літочислення, є також і спеціалісти, що готові обстоювати їхню автентичність [22].

Четвертий аргумент також міг бути підваженим, і не дивно що це почав робити історик, для якого ставкою була його наукова репутація – Д.Хвольсон.

Якщо судити з тону праці Д.Хвольсона, яка вийшла скоріше за все у відповідь на полеміку і напади критиків, результати подальших самостійних робіт на цвинтарі, справили на нього сильне враження. Д.Хвольсон постійно виправдовується, що, захищаючи гіпотезу про давність цвинтаря в Йосафатовій долині, він не захищає А.Фірковича, що А.Фіркович був людиною підозрілою, який міг займатися і, напевно, займався підробками, а тому все, що пройшло через його руки, є через це підозрілим [21, с. 8-9]. У нього були підстави сумніватися, адже за результатами робіт на цвинтарі, він нарахував лише 11 написів 1601-1640 рр., натомість написів 1641-1700 рр. аж 74 [21, с. 304]. Проблема в тому, що за версією А.Я.Гаркаві, надгробки саме з періоду 1601-1640 рр. могли, шляхом виправлення у даті, бути перероблені в надгробки 1001-1040 рр., яких на цвинтарі непропорційно багато – лише в «Авней Зікарон» опубліковано 55 [19, с. 36-47]. Тому не дивно, що саме Д.Хвольсон, вирішуючи проблему автентичності чи неавтентичності того чи того надгробка, часто вдавався до календарного метода, який дозволяв виявити ті камені,

рік на яких було виправлено¹. Особливо часто – для каменів, сумнівних з епіграфічної точки зору, але і взагалі для всіх каменів, що мали повну дату «день тижня – число – місяць – рік» [21, с. 241-142]. Особливо актуальним він уважав цей спосіб верифікації для каменів із датуванням, починаючи з X ст., оскільки з того часу форми шрифтів усталюються і застигають, що робить безперспективним суто палеографічний аналіз [21, с. 308]. Проблема розрахунків, наведених у праці Д.Хвольсона, полягає в тому, що в ученого не було інструмента, яким би він міг користуватися, перевіряючи відповідність чи невідповідність дат, наведених на надгробках календареві, кажучи простіше – не було караїмського календаря. Учений користувався календарем євреїв-равиністів, датування за яким могло збігатися з датуванням за караїмським календарем, а могло і «відставати» чи, навпаки, іти попереду стосовно християнського сонячного календаря. Візьмемо, наприклад, високосний 4821 р. від створення світу: 1-ше число нісана припадає на понеділок 26 березня за караїмським календарем [11, с. 30], але на суботу 24 березня за єврейським². Щоправда, розходження між двома календарями не були значними (1-2 дні), оскільки базуються вони на одному і тому самому 18-річному циклі та – всередині року – на фазах місяця, за відправну точку беруть один і той самий момент. Так що з допомогою календаря Д.Хвольсон перевіряв цілий ряд пам'яток, в основному X-XII ст., як опублікованих А.Фірковичем, так і знайдених ним самим. Так, науковець стверджував, що з-поміж серій каменів, опублікованих А.Фірковичем, знайшов більше 30-ти з перебитими датами. Щоправда, враховуючи розбіжності між календарями, цілком можливо, що Д.Хвольсон зарахував до підроблених автентичні камені і, навпаки, пропускав камені сумнівні. Першим, до речі, про застосування календаря для перевірки дат на надгробках писав один із критиків А.Фірковича А.Кунік [13, с. 31-32]. Але, що характерно, ніхто з опонентів А.Фірковича не скористався цим методом.

Ще далі в застосуванні календаря для верифікації дат на караїмських надгробках Криму пішов караїмський астроном Ю.Кокізов. Він, маючи досвід створення календарів для караїмських громад Російської імперії³, створив календар на 2200 років, в першу чергу для перевірки давніх пам'яток і написів [9, с. 6-7]. Щоправда, коли дослідник спробував застосувати календар до серії написів, опублікованих А.Фірковичем, його чекало повне фіаско: з 32-х написів жодний не відповідав складеному календареві. Дальші дослідження Ю.Кокізова привели до того, що для найдавніших пам'яток він почав використовувати так званий «календар східних караїмів», або «давнє східне літочислення», яке відрізняється від сучасного, прийнятого в караїмів і досі, на один рік, має інший спосіб розрахунку першого дня місяця (за новомісяччям, а не за видимістю місяця) та інший розподіл високосних років у 19-ти річному циклі: не 3, 6, 8, 11, 14, 17 рр. як зараз, а 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18 рр., і виявив, що з 32 написів 29 повністю відповідають цьому літочисленню. Уводячи це літочислення і застосовуючи його до караїмських надгробків, Ю.Кокізов посилався на книгу свого батька «Чемах Давід» («Пагін Давида») та середньовічний твір 1480 р., написаний караїмським богословом з Костянтинополя Єліягу Башиячі, «Адерет Єліягу»⁴ («Плащ Іллі»), де це літочислення описано як літочислення, що застосовувалося в давнину східними караїмами [9, с. 8]. Запровадження цього літочислення дозволяло, на думку Ю.Кокізова, визнати автентичність більшості надгробків, опублікованих А.Фірковичем, у тому числі і тих, автентичність яких було заперечено Д.Хвольсоном. При цьому, якщо для надгробків до 940 р. н.е. слід, на думку Ю.Кокізова, застосовувати східне літочислення і календар, то більшість пізніших надгробків відповідає все-таки звичайному літочисленню [9, с. 47-48]. Треба зауважити, що в усіх випадках Ю.Кокізов також підставляв і перевіряв за календарем дату 5-го тисячоліття від створення світу, яка

¹ Метод, простіше кажучи, полягає в тому, аби перевірити, чи випадало у вказаний у даті рік вказане число місяця на вказаний день тижня. Якщо камінь підроблено шляхом виправлення однієї літери в даті, то, скоріше за все виявиться, що у вказане число вказаного місяця не могло випасти на вказаний день тижня. Працює, ясна річ, метод тільки тоді, коли на камені вказувалися всі компоненти дати, що, правду кажучи, не було рідкістю.

² Усі розрахунки єврейського равиністського календаря виконано в програмі «Kaluah 2», безплатно викладеній в Інтернеті синагогою м. Цинциннаті, США.

³ Наприклад, для одеської караїмської громади на 5644 р. (1883-84 рр.)

⁴ Видано 1530 р. в Константинополі, в XIX ст. перевидано в Євпаторії та Одесі.

б могла стояти на надгробку, якщо б він був фальшивкою, виготовленою шляхом виправлення пізнішої пам'ятки.

Звичайно, метод, запропонований Ю.Кокізовим, вартий усебічної уваги, але щодо результатів, опублікованих у його роботі, виникає ряд запитань. Зокрема, відомо, що Ю.Кокізов користувався лише публікаціями А.Фірковича, не проводячи самостійних досліджень на цвинтарях, у тому числі і на цвинтарі в Йосафатовій долині (Чуфут Кале), тоді як щодо точності публікації А.Фірковичем текстів написів існують великі застереження. Так, з 10 надгробків, опублікованих А.Фірковичем в «Авне Зікарон» і використаних під час підготовки цієї статті, у 4-х дата, що є на камені, відрізняється від дати, поданої А.Фірковичем⁵. Крім того, у двох випадках на каменях трапляється помітне і грубе виправлення числа місяця, при цьому незрозуміло, чи зроблено воно в давнину, для виправлення помилки різб'яра, чи в пізніший час⁶. Подібне виправлення описано також Д.Хвольсоном під час дослідження надгробка № 141 за «Сефер Авней Зікарон» [21, с. 367]. Ці камені Ю.Кокізов уважав безумовно автентичними, але напевно, якщо б він працював із самими надгробками на місцевості, а не лише з «Авнею Зікарон», для нього була б очевидна сумнівність надгробків із такими явними виправленнями дати. Ще однією проблемою календарного методу загалом є той факт, що низкою дослідників спостерігається певний відсоток середньовічних єврейських, безумовно автентичних, надгробків, що не відповідають календареві – можливо, через помилки в обчисленні дня і числа місяця равинського календаря, зроблені місцевим равином, і відсоток таких каменів може перевищувати для певних періодів 50% [18, с.127]. З певної точки зору, караїмський календар є більш простим і, тим самим, більш застрахованим від помилок.

Більша простота караїмського календаря викликана тою обставиною, що його укладачам не потрібно було послуговуватися чотирма талмудичними «винятками», які стосуються дня початку нового року і які ускладнюють єврейський календар, приводячи до того, що в останньому існує аж 14 різних типів років, залежно від дня тижня, на який випадає початок року: 7 «звичайних» і 7 високосних [5, с.152]. При цьому тривалість звичайного року може варіюватися від 353 до 355 днів, а високосного від 383 до 385 днів. У караїмському календарі лише два типи років, простий і високосний, що суттєво полегшує життя його користувачам, і, відповідно, зменшує і зменшувало кількість помилок під час вираховування дати. З іншого боку, вираховування початку місяця в караїмів упродовж усього середньовіччя залежало від спостережень за місяцем, що могло привести до різниці у вираховуванні дат навіть у близько розташованих громадах. Таку ситуацію описує, наприклад, Д.Хвольсон, спираючись на пізньосередньовічні караїмські джерела [21, с.357-358].

Отже, застосовуючи календарний метод верифікації, слід бути готовим і до таких ситуацій, коли календар не може дати однозначної відповіді.

Якщо говорити про конкретне застосування календарного методу зараз, то можна звернутися до результатів досліджень автора статті. Так, 10 написів з датами кінця Х-ХІ ст. з Йосафатової долини, опублікованих в «Авнею Зікарон», було знайдено й відчитано з надгробків автором під час його поїздок до Криму 2007-2008 рр. Їх було піддано такій верифікації: спочатку на відповідність трьом календарям (караїмському, давньосхідному караїмському і равинському) перевірялася номінальна дата, наявна на камені, потім лише караїмським і равинським дата кінця XV-XVI ст., з якої номінальна дата могла бути переробленою. Караїмський календар брався складений Ю.Кокізовим [9]. Перерахунок датуваль за східним літочисленням описаний, як сказано вище, теж ним [9, с. 7, 23 і далі]. З десяти надгробків 5, як показала перевірка, є скоріше фальсифікатами, 2 автентичних, з 2-х сумнівних, про які сказано вище, один радше автентичний, один скоріше підробний⁷. Щодо напису, опублікованого в додатку № VI, календар остаточної відповіді не дає. Звичайно, як було зазначено, календарний метод не є на 100% точним і надійним, але, все ж таки, надійнішим, ніж традиційні методи палеографії, надто коли йдеться про період ХІ ст. і пізніше. Тож, таким чином, можна стверджувати, що:

⁵ Див. додатки №№ I, IV, VI, VII.

⁶ Див. додатки №№ II, V.

⁷ Див. додатки.

1) календарний метод перевірки є перспективним при дослідженні й верифікації караїмської епіграфіки;

2) під час застосування його до написів із надгробків цвинтаря Йосафатової долини, попри певну кількість сумнівних каменів, можливо, підробок, вдається доводити автентичність частини ранньосередньовічних епіграфів.

Слід зазначити, що джерельною базою статті стали епіграфи з північно-західної частини Йосафатової долини (зліва від входу, по схилу), зібрані й відчитані автором у 2007-2010 рр. Вибір району для досліджень не є випадковим, адже в цьому районі епітафії старіших караїмських надгробків, напис на переважній більшості яких розташований із північного боку каменя, опинилися, частково чи повністю, під шаром ґрунту та перегною, що оповзає зі схилу. Така ситуація, за спостереженнями Д.Хвольсона, мала місце і в ХІХ ст., коли на цвинтарі працював А.Фіркович [20, с.41]. Ця обставина, на думку автора, ускладнила б перебивання дат на надгробках ХVІІ-ХVІІІ ст., оскільки дата в караїмській типовій епітафії того часу міститься, як правило, в останньому чи передостанньому рядку, який часто міг знаходитися вже під землею. Крім того, для більшості каменів таке розташування виключає повне виготовлення фальшивого епітафійного напису на камені без напису, яких на цвинтарі є досить багато, оскільки спроба виготовити такий напис вимагала б попередньо викопати в скелястому ґрунті велику яму, в якій і мав би працювати фальсифікатор. Можливо, таке застереження видається зайвим, особливо щодо епіграфів, опублікованих у ХІХ ст. А.Фірковичем та Д.Хвольсоном, до складення Ю.Кокізовим караїмського календаря з 241 по 2400 рр., оскільки до того часу можливі фальсифікатори не мали у своєму розпорядженні інструменту, за допомогою якого могли б виготовити епітафію з «правильним» середньовічним датуванням. Однак, фізична неможливість виготовлення в цьому районі цвинтаря повної дати на порожньому камені без епітафії, яких на цвинтарі нараховуються тисячі, дозволяє також увести в науковий обіг епітафії раніше неопубліковані, або опубліковані лише у ХХ-ХХІ ст.

ДОДАТКИ

I. ДОДАТОК ДО ОБЛІКОВОЇ КАРТКИ МАЦЕВИ № С4-1

К-сть рядів	Оригінальний текст епітафії: (івритом) – фасад	Переклад по рядках (українською):
1.		Це мацева Чадока старця привратника с/ина р/ава
2.		Елія н/ехай д/уша його б/уде в р/аю упо- коївся в суботу 22 місяця кіслев
3.		Року 809 (1048 Р.Х.).
	Додаткові зауваження: (нетипові особливості тексту)	Відсутня формула «від створення» після року.
	Розбіжності тексту чи перекладу з попередніми публікаціями.	В «Авней Зікарон» відсутнє слово «ста- рець» і стоїть інша дата – четвер, 25 кіс- лева. Некоректно перерахована дата (1049 Р.Х.)
	№№ за «Сефер Авней Зікарон» чи іншими попередніми публікаціями	№207 за «Авней Зікарон»
Додаткова інформація		
	Мова	Давній іврит
	Збіги/розбіжності з календарем	Наявна дата не збігається з календарями. У 4809 р. за караїмським календарем 1 кіслева припадало на четвер, відповідно і 22 теж. За давньосхідним 22 випало на понеділок, за равинським на четвер. На- томість, дата збігається з календарем Ю.Кокізова при підстановці дати 6-го тисячоліття (5409, 1648 Р.Х.). Імовірно, підробка.
	Дата заповнення:	30.09.2007

II. ДОДАТОК ДО ОБЛІКОВОЇ КАРТКИ МАЦЕВИ № С4-18

К-сть рядів	Оригінальний текст епітафії: (івритом) – фасад	Переклад по рядках (українською):
1.		Камінь цей шановного Елії Паша с/ина р/ава в/ченого
2.		Менахема в/ічна п/ам'ять упокоївся дня 1-го 26 (23, 21) тішрея
3.		року 768 (1007 Р.Х.) від створення н.д.б.з.в.ж.
	Додаткові зауваження: (нетипові особливості тексту)	Явне виправлення другої літери у дні місяця. Очевидно, первісно – «вав» або, швидше, «гімель», але перебито на «алеф», 21 тішрея. Напис сумнівний. Ураховуючи інші надгробки з прізвищем «Паша», це скоріше підробка. До особливостей напису – нахил окремих літер, «мем» (маскіль) наприкінці першого рядка.
	Розбіжності тексту чи перекладу з попередніми публікаціями	В «Авней Зікарон» стоїть 21 тішрея, рік перекладено як 1008.
	№№ за «Сефер Авней Зікарон» чи іншими попередніми публікаціями	В А.Фірковича №148
Додаткова інформація		
	Мова	Давній іврит
	Збіги/розбіжності з календарем	Після звіряння з календарем усіх трьох варіантів дати (21, 26, і 23 тішрея) виявилося, що в 4768 році 26 тішрея не випадало на неділю за жодним із календарів, так само і за караїмським календарем у 5368 (1607). 21 тішрея (як в «Авней Зікарон») випадало в 4768 р. на неділю за караїмським і равинським календарями. Але якщо взяти за правильну дату 23 тішрея – найбільш вірогідний варіант, з якого, очевидно, дату і було переправлено, то побачимо, що в 4768 р. ця дата не випадала на неділю за жодним із календарів, тоді як у 5368 якраз і випадала на неділю за календарем Ю.Кокізова.
	Дата заповнення:	19.06.2008 р.

III. ДОДАТОК ДО ОБЛІКОВОЇ КАРТКИ МАЦЕВИ № С4-026

К-сть рядів	Оригінальний текст епітафії: (івритом)	Переклад по рядках (українською):
1.		Цей камінь
2.		Пані Карца (можливо, Керче, тобто Сніжок) старої
3.		Доньки Йосифа н/ехай д/уша його б/уде в р/аю померла дня 4(середа) 4
4.		Кіслева року 728 (1021) від створення
5.	...	(нехай душа її) б/уде з/ав'язана у в/узол ж/иття.
	Додаткові зауваження: (нетипові особливості тексту)	Відсутні епітети перед іменем батька померлої.
	Розбіжності тексту чи перекладу з попередніми публікаціями	В «Авней Зікарон» некоректно перекладено дату – 1022 Р.Х. У перекладі Д.Гумуша ім'я померлої транслітеровано як Керче (за караїмською традицією слід читати „ як „ч”).
	№№ за «Сефер Авней Зікарон» чи іншими попередніми публікаціями	№161 за «Авней Зікарон»
Додаткова інформація		
	Мова	Давній іврит
	Збіги/розбіжності з календарем	Дата 4 кіслева не випадає на середу в 4782 р. за жодним з календарів. Натомість, у 5382 р. за караїмським календарем Ю.Кокізова випадає.
	Дата заповнення:	1.10.2007 р.

IV. ДОДАТОК ДО ОБЛІКОВОЇ КАРТКИ МАЦЕВИ № С4-037

К-сть рядів	Оригінальний текст епітафії: (івритом) – фасад	Переклад по рядках (українською):
1.		Мацева ця ш/ановного р/ава
2.		Якова старця в/ічна п/ам'ять с/ина р/ава Елії
3.		Паша в/ічна п/ам'ять упокоївся дня 6 (п'ятниця) 19 м/ісяця
4.		Хешвана року 822 (1061 Р.Х.) від с/творення н/ехай д/уша б/уде в р/аю
	Додаткові зауваження: (нетипові особливості тексту)	
	Розбіжності тексту чи перекладу з попередніми публікаціями	В «Авней Зікарон» інша розбивка по рядках, день тижня понеділок, а не п'ятниця.
	№№ за «Сефер Авней Зікарон» чи іншими попередніми публікаціями	№217 за «Сефер Авней Зікарон»
Додаткова інформація		
	Мова	Давній іврит
	Збіги/розбіжності з календарем	За жодним із календарів 19 хешвана не випадає на п'ятницю в 4822 р. Натомість, у 5422 р. випадає за караїмським календарем. Скоріше за все, підробка.
	Дата заповнення:	1.10.2007 р.

V. ДОДАТОК ДО ОБЛІКОВОЇ КАРТКИ МАЦЕВИ № D3-20

К-сть рядів	Оригінальний текст епітафії: (івритом) – фасад	Переклад по рядках (українською):
1.	'	Камінь цей п/ані
2.	'	Біікче доньки р/ава
3.		Аврагама що впокоїлась дня
4.		2 (понеділок) 21 сівана року
5.		(4)767 від створення світу
	Розбіжності тексту чи перекладу з попередніми публікаціями	
	Додаткові зауваження: (нетипові особливості тексту)	Так само, як, наприклад, на камені С4-18 схоже на виправлення другої літери в даті. Ураховуючи положення надстрокової позначки, орієнтованої по центру літери, і наявність верхнього і нижнього елементів, «зайвих» для «алефа», можна стверджувати що на «алеф» виправлялася літера «бейт».
	№№ за «Сефер Авней Зікарон» чи іншими попередніми публікаціями	№ 145 за «Сефер Авней Зікарон»
Додаткова інформація		
	Мова	Давній іврит
	Збіги/розбіжності з календарем	Як і інші сумнівні камені, перевірено за календарем обидва варіанти написання: 21 і 22 сівана., 22 сівана не випадало на понеділок за жодним із календарів ані в 4767, ані в 5367 р., тоді як 21-ше якраз випадало на понеділок в 4767 р., а не у 5367 р. як за караїмським календарем Ю.Кокізова, так і за равинським календарем. Дата на камені збігається з календарем.
	Дата заповнення:	20.06.2008 р.

VI. ДОДАТОК ДО ОБЛІКОВОЇ КАРТКИ МАЦЕВИ № D4-51

К-сть рядів	Оригінальний текст епітафії: (івритом) – фасад	Переклад по рядках (українською):
1.		Це мацева ш/ановного р/ава Шмуеля коена та старця
2.		Сина рава Єлія коена д.н.б.у.р. упокоївся дня 7 (шабат), 1 кіслева
3.		Року 4773 (1012 Р.Х) н.д.б.з.у.в.ж
	Додаткові зауваження: (нетипові особливості тексту)	У другому рядку лігатура «алеф-ламед» в імені Елія.
	Розбіжності тексту чи перекладу з попередніми публікаціями	В А.Фірковича день тижня не субота, а п'ятниця. Дату перекладено як 1013 р.
	№№ за «Сефер Авней Зікарон» чи іншими попередніми публікаціями	№152 в А.Фірковича
Додаткова інформація		
1.	Мова	Давній іврит.
2.	Збіги/розбіжності з календарем	Субота не випадає на 1-ше кіслева за жодним із 3-х календарів ані в 4773 р., ані за караїмським і равинським в 5376 р. Слід зазначити, що якби була прийнята дата з «Авней Зікарон» – п'ятниця – то камінь виходив би автентичним за «давньоєврейським» календарем, але підробним за нормальним караїмським (на п'ятницю 1 кіслева випадає в 5373 р.)
3.	Дата заповнення:	19.06.2008 р.

VII. ДОДАТОК ДО ОБЛІКОВОЇ КАРТКИ МАЦЕВИ № D4-52

К-сть рядів	Оригінальний текст епітафії: (івритом) – фасад	Переклад по рядках (українською):
1.належить пані Арзу
2.		д.н.б.р. доньці шановного Їцхака Леві, в/ічна п/ам'ять, дружини
3.		Шмуеля коена, що упокоїлась дня першого (неділя) 5-го
4.		швата року 4769 від створення
5.		н.д.б.з.в.ж.
	Додаткові зауваження: (нетипові особливості тексту)	
	Розбіжності тексту чи перекладу з попередніми публікаціями	У перекладі Д.Гумуша відсутній день тижня, в оригіналі «Сефер Авней Зікарон» теж. Крім того, в «Авней Зікарон» присутня вступна фраза «Цей камінь...», і слово «донька» у 2-му рядку, які на сьогоднішній день не читаються. Разом із тим, пропущено аббревіатуру «'» у другому рядку.
	№№ за «Сефер Авней Зікарон» чи іншими попередніми публікаціями	№150 в А.Фірковича.
Додаткова інформація		
1.	Мова	Давній іврит.
2.	Збіги/розбіжності з календарем	Перевіримо номінальну дату – 4769 р. За караїмським календарем Ю.Кокізова 1-ше швата випадає на суботу, відповідно 5-е – на середу. Дата не відповідає календареві. За давньосхідним календарем 5-те швата випадає на п'ятницю, за равинським – на понеділок. Натомість, у 5369 р. 1-ше швата за календарем Ю.Кокізова випадає на середу, відповідно 5-е – на неділю, як на камені. Камінь, можливо, перебитий, справжня дата 5369 (1609 Р.Х.).
3.	Дата заповнення:	19.06.2008 р.

VIII. ДОДАТОК ДО ОБЛІКОВОЇ КАРТКИ МАЦЕВИ № D4-64

К-сть рядів	Оригінальний текст епітафії: (івритом) – фасад	Переклад по рядках (українською):
1.	'	Знак цей ш/ановного р/ава
2.		Аврагама Сенекчі
3.		В/ічна п/ам'ять с/ина р/ава Йосифа н/ехай душа його с/почине в б/лагості
4.		Упокоївся дня 7-го суботу
5.		Дня 1-го (неділю) 5-го місяця
6.	'	Тевета року (4)7
7.	'	65 від створення н.д.б.з.
8.	'	В.ж.
	Додаткові зауваження: (нетипові особливості тексту)	Рідкісне скорочення наприкінці 3-го рядка
	Розбіжності тексту чи перекладу з попередніми публікаціями	В «Авней Зікарон» Фірковича антропонім наприкінці 2-го рядка поданий як «Саадакчі», тоді як я прочитав як «Сенекчі», «той, хто робить вила», чи «той, хто робить списи». Слово наприкінці 4-го рядка я прочитав як «шабат», дублювання «сімки»-зайн, яка позначає суботу, в А.Фірковича «венакбар» – «і був похований». Його варіант дійсно логічніший, але сьогоdnішній стан напису не дозволяє перевірити досконально.
	№№ за «Сефер Авней Зікарон» чи іншими попередніми публікаціями	«Сефер Авней Зікарон» – №139 [19, с. 38]. У Д.Хвольсона [21, с.366-367]. У Ю.Кокізова [9, с.47-48]
Додаткова інформація		
	Мова	Давній іврит. Караїмська
	Збіги/розбіжності з календарем	Збігається за давньосхідним, не збігається за рештою календарів.
	Дата заповнення:	1.10.2007 р.

ІХ. ДОДАТОК ДО ОБЛІКОВОЇ КАРТКИ МАЦЕВИ № D6-28

К-сть рядів	Оригінальний текст епітафії: (івритом) – фасад	Переклад по рядках (українською):
1.	...	Цей камінь ш/ановного р/ава Аврагама Ал...
2.	'	С/ина ш/ановного р/ава Єгуди старця в/ічна п/ам'ять упокоївся дня 3 (вівторок) 11
3.		Нісана року 788 р. (1028) від створення
4.	'...	н.д.б.з...
	Додаткові зауваження: (нетипові особливості тексту)	
	Розбіжності тексту чи перекладу з попередніми публікаціями	Присутнє слово «леходеш» – «в місяць», на відміну від публікації А.Фірковича. Останній також читає прізвище покійного як «Альпакчі».
	№№ за «Сефер Авней Зікарон» чи іншими попередніми публікаціями	«Сефер Авней Зікарон» – №167
	Додаткова інформація	
	Мова	Давній іврит
	Збіги/розбіжності з календарем	Збігається лише за караїмським календарем, в 4788 р. 11 нісана – вівторок, за равинським та давньоєврейським ні, так само і в 5388 р. 11 нісана за караїмським календарем – неділя.
	Дата заповнення:	3.10.2007 р.

Х. ДОДАТОК ДО ОБЛІКОВОЇ КАРТКИ МАЦЕВИ № D2-55

К-сть рядів	Оригінальний текст епітафії: (івритом) – фасад	Переклад по рядках (українською):
1.		Камінь цей
2.		Дівчини, пані Мамук
3.		Доньки Шаху Леві в/ічна п/ам'ять що померла дня
4.		7 (середа) 9 тішрі року (4)790 (1029 Р.Х.) від створення світу
5.		Д/уша нехай с/почине в б/лагодаті
	Додаткові зауваження: (нетипові особливості тексту)	
	Розбіжності тексту чи перекладу з попередніми публікаціями	В «Авней Зікарон» наведено іншу євлогію-аббревіатуру – «нун-айн», «душа його нехай буде в раю».
	Додаткові зауваження: (нетипові особливості тексту)	
	№№ за «Сефер Авней Зікарон» чи іншими попередніми публікаціями	№ 169 за «Сефер Авней Зікарон».
Додаткова інформація		
	Мова	Іврит
	Збіги/розбіжності з календарем	За календарем Ю.Кокізова 9 тішрі в 4790 р. випадає на суботу, за равинським – на п'ятницю, за давньоєврейським – на неділю. У 5390 р. 9 тішрі випадає на середу за календарем Ю.Кокізова. Камінь підробний.
	Дата заповнення:	01.10.2007 р.

Нумерацію каменів подано ту, що прийнята в Бахчисарайському державному історико-культурному заповіднику, за планами, складеними Г.Семьоновим та С.Гордиком. Перша літера і цифра – шифр квадрату, цифра через дефіс – номер каменя у квадраті (полі).

Джерела та література:

1. Бабаликашвили Н. И. О нескольких еврейскоязычных караимских эпиграфических памятниках из Чуфут-Кале / Н.И. Бабаликашвили // Семитологические штудии. – Тбилиси, 1986. – Вып.3. – С.5-11.
2. Гаркави А. Я. По вопросу о иудейских древностях, найденных Фирковичем в Крыму / А. Гаркави // Журнал министерства народного просвещения. – СПб., 1877. – Т. СХСІ, №8. – С. 98-121.
3. Древние еврейские кодексы и другие надписи // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1844. – Т.І. – С.640-649.
4. Дубнов С. Историческая тайна Крыма / С.Дубнов // Еврейская Старина. - СПб., 1914. – Т. 8. – С. 2-18.
5. Календарь // Еврейская энциклопедия / [под ред. А. Гаркави и Л. Кацнельсона]. – СПб, в-во Брокгауза и Ефрона, 1910. – Т.9 (Иудань – Ланденбург) – С.138-155.
6. Кандараки В. Мангуп-Кале / В. Кандараки // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1872. – Т. VIII. – С.419-426.
7. Кеппен А.П. Крымский сборник / А.Кеппен – СПб., Тип. Имп. Акад. Наук, 1837. – 409 с.
8. Кокізів Д.М. Чемах Давид / Давид М. Кокізів – Спб., Тип. Берман и К., 1897. – 192 с.

9. Кокизов Ю. Д. 44 надгробных памятника из Крыма с караимского кладбища в Чуфут-Кале и тридцать две надписи на памятниках с особенным древним летоисчислением и календарём / Ю.Д.Кокизов – СПб.: тип. И. Лурье и Ко., 1910. – 49 с.
10. Кокизов Ю. Д. Въ защиту памяти А.Фирковича / Ю.Д.Кокизовъ // Караимская жизнь. – 1911. – №7. – С.52-62.
11. Кокизов Ю. Д. Караимский календарь: на 2200 лет с 4001 по 6200 год по караимскому летоисчислению или с 241 по 2400 год по рождество Христово/ Ю.Д. Кокизовъ; (иврит) – СПб.: тип. И. Лурье и Ко., 1912. – 88, [1] с.
12. Кокизов Ю. Д. Новые доказательства против старых обвинений / Ю.Д.Кокизовъ // Караимская жизнь – 1911. – №1. – С.40-53.
13. Куник А. Тохтамыш и Фиркович / А.Куникъ // Записки Императорской Академии наук. – СПб., 1876. (Приложение №3) – Т.ХХVII – С.5-32.
14. Маркевич А. Старо-Крымские древности / А. Маркевич / ИТУАК – Симферополь, 1892. – №17 – С.124-123.
15. Михневич И. О еврейских манускриптах, хранящихся в музее Одесского Общества Истории и Древностей / И. Михневич // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1848. – Т.II. – С.47-77.
16. Носоновский М. «Завязанные в узле жизни»: к поэтике еврейских эпитафий. [Электронный ресурс] / Носоновский Михаил // Заметки по еврейской истории. – 2002. – №19. – Режим доступа до статті: <http://www.berkovich-zametki.com/Nomer19/MN18.htm>
17. Носоновский М. Исторические загадки Крыма / Михаил Носоновский // Еврейская старина. – Ганновер, 2005. – №1. – С.58-79.
18. Носоновский М. И. Эпитафии еврейских надгробий Украины / М. И. Носоновский. - М.: Общество «Еврейское наследие», 1998. – 150 с. – (Препринт. / Общество «Еврейское наследие», Серия препринтов и репринтов; Выпуск 23, 1996).
19. Фиркович А. Сеферъ Авнэ-Зикаронъ / Авраамъ Фирковичъ; (иврит). – Вильна, тип. С. И. Фина и А. Г. Розенкранца, 1872. – 256 с.
20. Фиркович А. Тмунат Гакачебот / А.Фирковичъ; (иврит). – Одеса: тип. М.Бейленсона, 1872. – 28 с.
21. Хвольсон Д. А. Сборник еврейских надписей содержащих надгробные надписи из Крыма и иных мест / Д. А. Хвольсонъ – СПб.: тип. Академии Наук, 1884. – 527 с.
22. Szyszman S. Systemes chronologiques inconnus: Les eres decouvertes par Firkowicz // De la Torah au Messie: Etudes d'exegese... a l'institut –Catolique de Paris, Octobre, 1979. – Paris, DESKLEE, 1981. – pp. 575-585.